

Impact Factor:4.081

મધ્ય ગુજરાતના નાયક આદિવાસીઓ : ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ

મહેશકુમાર વી. ચૌધરી

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ઇતિહાસ વિભાગ,

સરકારી વિનયન અને વિજ્ઞાન કોલેજ, જાંબુઘોડા

આદિવાસી શબ્દ માટે અંગ્રેજીમાં Tribe શબ્દ વપરાય છે. જે લેટીન ભાષાનો છે. તે Tribus શબ્દ પરથી ઉતરી આવેલ છે. સરકારી દફતરમાં નાયકા કે નાયકડા તરીકે ઓળખાતા લોકો પોતાને નાયક તરીકે ઓળખાવે છે. નાયકા કે નાયકડા એ ઉજળીવર્ણ કહેવાત લોકો એ તિરસ્કારમાં આપેલું નામ છે જે સરકારે માન્ય રાખેલું છે. જેથી નાયક તરીકે ઓળખાતી આ જાતિ આદિવાસી હોવા છતાં તેને આદિવાસી તરીકે કશા લાભ આજ સુધી મળ્યા નથી.

છોટા ઉદેપુર અને પાવી-જેતપૂર તાલુકામાં કેટલાક નાયક પાસે થોડી ઘણી ખેતીની જમીન છે. એટલે તેઓ ખેતી, ખેતમજૂરી અને ગામના ઢોર ચરવાનું કામ કરે છે. સંખેડા, નસવાડી તાલુકામાં તેઓ ખેત મજૂરી અને ગોવાળ તરીકે તેઓ કામ કરે છે.

નાયક જાતિ શુરવીર જાતિ છે. છોટાઉદેપુર પ્રદેશમાં તેઓએ પોતાની જાગીરો સાચવી રાખવા માટે ત્રણ વખત બળવો કર્યો હતો. ઈ.સ.૧૮૧૮, ૧૮૩૮, ૧૮૫૭ અને ૧૮૬૮માં તેમણે બળવો કર્યો હતો બારિયા, છોટાઉદેપુર, વડોદરા અને ગ્વાલિયરનાં રાજ્યોની મદદથી નાયકોના મુખ્ય આગેવાનોને પકડવામાં આવ્યા કેટલાક શરણે થયા, કેટલાકને શિક્ષા થઈ, કેટલાકને સારી ચાલના જમીન લઈ છોડી દીધા.

નાયક બળવાખોરોની બે ટોળી હતી. બારિય મુલકમાં બારનો કેવળ, તેનો ભાઈ જળમાં, રૂપો નાયક જેનો કારભારી ઓમકારસિંહ આગેવાન હતા. તેમણે છોટાઉદેપુર અને જાંબુઘોડાના મકરાણી ઓ મદદ કરતાં બીજી ટોળી વિરમ નાયક, તેના ભાઈ મહાદેવ નાયક અને સમીરા નાયક સરદારી નીચે હતી. લોકવાયકા છે કે, રૂપા નાયકને વડોદરાની ગાદી આપવાનું કહીને સરકારે ઠગીને પકડ્યો હતો.

આજે નાયક જાતિની આર્થિક સ્થિતિ ખરાબ છે. ઘણી ખરાબ છે. ગામના ગોવાળ તરીકે જીવે છે. લગ્ન અને મરણ પ્રસંગે રાઠવા અને બીજી જાતિઓમાં માદળ અને થાળી વગાડવાનું કામ કરે છે. તેઓનો પહેરવેશ જે તે તાલુકાની બીજી આદિવાસી જતી જેવો છે. એલ્યુમિનિયમનાં ધરેણા પહેરે છે.

પંચમહાલ જીલ્લાનો સળંગ ઇતિહાસ તારીખવાર મળવો મુશ્કેલ બલ્કે અલભ્ય છે, પરંતુ જિલ્લાનો ઐતિહાસિક વારસો જે અનેક રીતે ગૌરવપ્રદ છે.

પંચમહાલ જિલ્લાના છેક છેવાડે આવેલા જાંબુઘોડા તાલુકાનું નારૂકોટ ગામ એક અતિ મહત્વનું એક સમયનું ઐતિહાસિક સ્થળ છે. ખુબજ ઝનૂની શિકારી અને વહેમીલો સ્વભાવ ધરાવતી નાયક, નાયકા કે નાયકડા કોમ જે ખૂબ મજબુત શારીરિક ક્ષમતા અને સહનશીલતા ધરાવે છે, તે કોમનું આ નારૂકોટ ગામ એક સમયે મુખ્ય થાણું હતું. જ્યાંથી આ નાયક કોમ હિંદુસ્તાન ઉપર આધિપત્ય સ્થાપનાર બ્રિટીશરો સામે તથા સ્થાનિક રજવાડાઓની સામે ઝનુનપૂર્વક લડાઈનું રણશિંગુ ફૂંકી તેમની ઉંઘ હરામ કરી નાખી હતી.

ભૂતપૂર્વ જાંબુઘોડા સ્ટેટના રાજવંશીઓ, હાલના જાંબુઘોડા નરેશ વિક્રમસિંહજી મહારાણાના પૂર્વજો ઈ.સ.૧૩૪૪મા મધ્યપ્રદેશ ના ધારથી રખડતા, રઝળતા રાજપીપળા થઈ નારૂકોટ આવ્યા હતા ત્યારે આ સ્થળે નારૂકોટમાં ટોક્લ ભીલ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. નારૂકોટમાં નારૂ નામનો પટેલ હતો. જેની મદદથી ધારથી આવેલા વસાજી અને લખાજી નામના આ શુરવીરોએ ટોક્લ ભીલ રાજા, તેજરાણી અને બે કુંવરોને મારી નારૂકોટની ગાદી હસ્તગત કરી હતી સમય પસાર થતાં અને મોગલાઈ તથા સુલ્તાનોનું પતન થતાં અને રાજ્ય વહીવટ તમામ શીરે પાંગળો બનતા, ગુજરાત રાજ્યમાં મરાઠી સત્તાનો ઉદય થયો. તેઓએ આક્રમણકારી બનીને ચારેબાજુથી ગુજરાતમાં વિવિધ વિસ્તારોમાં પોતાની રાજકીય સત્તા ની જમાવટ કરી, પરિણામે ઈ.સ. ૧૭૨૬ની આસપાસ આ બધો પ્રદેશ મરાઠા સરદારોના હાથમાં આવ્યો અને મરાઠા સરદાર કંથાજી કદમ ભાંડેના પુત્ર કૃષ્ણાજીએ આ પ્રદેશ ઉપર પોતાનો અંકુશ જમાવ્યો, પરંતુ મરાઠા સરદારોની પરસ્પરની આતરિક સમજૂતીને લઈ ૧૭૬૧માં ગ્વાલિયર ના મહારાજા સિંધીઆની હકુમતમાંથી આ આ પ્રદેશ સરકી ગયો અને નારૂકોટની તથા તેની આજુબાજુના વિસ્તારમાં આવેલ ડુંગરમાળાઓની બહાર બ્રિટીશ આધિપત્યની સ્થાપના થઈ.

આ રાજકીય અફડા તફડીના સમયે નારૂકોટ સંસ્થાના વહીવટકર્તાઓ આજે એક તરફ તો કાલે બીજી તરફ ઝુકતા રહી પોતાનું આસ્તિત્વ અને ગાદી ટકાવી રાખવા સમર્થ બન્યા, પરંતુ આ મરાઠા સરદારોની સાથે આવેલા પાયદળના મરાઠી સૈનિકો જે આજના નાયક, નાયકડા અને નાયકા તરીકે ઓળખાય છે. તેઓએ અત્રેની આ ડુંગરમાળાઓમાં પોતાનું રહેઠાણ બનાવી સ્થિર થતા તેમ મળતી માહિતી પરથી જણાઈ આવે છે. આ નાયક કોમ સ્વતંત્રતાપ્રેમી હતી અને તે કોઈના આધિપત્યને સ્વીકારવા તૈયાર ન હતી. પરિણામે નારૂકોટની આજુબાજુનાં વિસ્તારોમાં તેઓએ પોતાની હકુમત અને જાગીરદારી ઉભી કરી, જેમાં ડાંડીયાપુરા, વડેખ વગેરે તથા હાલના પાવી-જેતપુર

તથા રાજગઢ-ઘોઘંબા વિસ્તારમાં પણ પોતાનું આધિપત્ય જમાવ્યું હતું, પરંતુ તેઓનું મુખ્ય થાણું નારુકોટની આજુબાજુ જ રાખ્યું. આ સમયે હાલના જાંબુઘોડા ગામનું અસ્તિત્વ જ ન હતું.

બ્રિટીશરો સામેનો ભારતનો પ્રથમ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ શરૂ થાય ત્યાર પહેલાં ડાંડિયાપૂરનો નાયક રૂપસિંગ ૧૮૩૮માં સ્થાનિક વહીવટદારો જેઓ અંગ્રેજોના તાબામાં હતા. તેઓ સામે બગાવતનો બુંગિયો ફૂકી તેમને હતપ્રભ કરી દોડતા કર્યા હતા. પરંતુ આ સ્થાનિક વહીવટદારોની મદદમાં અંગ્રેજો આવતા અને તેઓની પાસે લડવા માટે સ્થાનિક હથિયારો હોવાથી અંગ્રેજોએ તેમને બંદી બનાવ્યા હતા તેમ છતાં તેઓને માફી આપી અંગ્રેજોએ તેમને સ્વીકૃત કર્યા હતા. રૂપા નાયકનો સંગ્રામ આજની પેઢીને સમજવો અઘરો છે, પરંતુ તે સમયે રાજા-રજવાડાઓની એકહથ્થુ સત્તા અને અંગ્રેજોની આધુનિક હથિયારો સાથેની મદદહોવા છતાં આ નાયકોને પકડવા કે તેઓને તાબે કરવા આ સૌને ભારે પરસેવો પાડવો પડ્યો હતો.

કેટલોક સમય રૂપો નાયક શાંત રહ્યો, પરંતુ ત્યાર પછી નારુકોટની કુંડલી પાછળ આવેલ વડેખમાંથી 'જોરીયો નાયક' નામની એક નવીન વ્યક્તિ બહાર આવી, જે વ્યક્તિનું ભારે વર્ચસ્વ સમસ્ત વિસ્તાર પર હતું અને તેની ઓળખ સૌ 'જોરીયો પરમેશ્વર' તરીકે આપતા હતા. આ 'જોરીયો પરમેશ્વર' નો ઇતિહાસ ખૂબ લાંબો છે. જેને ઇતિહાસકારોએ ખુબજ અન્યાય કરી તેને બહારવટિયો અથવા લુંટારૂ તરીકે ચિતરેલ છે. ૧૮૫૪માં આ 'જોરિયા પરમેશ્વર જોડે, 'રૂપોનાયક', 'બાધરિયા ફકીરા', 'રૂપાનો દિકરો ગલાલીયો' 'વુંલેરિયા', 'ઝીંગોનાયક' વગેરે અનેક નાયક કોમના નેતાઓ જોડાય અને જાંબુઘોડા તાલુકાના સમગ્ર વિસ્તાર પર પોતાનું આધિપત્ય જમાવ્યું.

પંચમહાલ જિલ્લાના નાયકડાઓ, ઠાકોરો તથા બીજી આદિવાસી પ્રજાઓ અંગ્રેજ સરકારની વિરુદ્ધ હતી, કારણ કે રાજાઓ તેમની ઉપર જુલમો ગુજારતા. રાજાઓની ભાગીદાર અંગ્રેજ સરકાર બનતી. પંચમહાલ અને તેની આજુબાજુના જિલ્લાઓની આદિવાસી જાતિ નાયકડા તરીકે જાણીતી છે. સૌ પ્રથમ સંખેડાના નાયકડાઓએ એમના રૂપા નાયક અને કેવળ નાયકની સરદારી નીચે અંગ્રેજ સરકાર સામે બંડ પોકાર્યું.

નાયકડાઓ કેટલાય વખતથી તકની રાહ જોતા હતા અને આ તક ૧૮૭૫ની ક્રાંતિથી તેમને મળી ગઈ. તાત્યા ટોપેના ગુજરાત આગમન પહેલાં ગાયકવાડ રાજાનાં નજીકનાં સગાંઓ એટલે કે રાજવી કુટુંબના સભ્યો પેશવાની તરફદારી કરતા હતા, કારણ કે તેઓને પેશવા સાથે કૌટુંબિક સંબંધો હતા. સાથે રાજધરાનામાં ચાલતી

આંતરિક ખટપટો પણ કારણભૂત હતી. મહારાજાનાં ખૂબ જ નજીકના સગા ભાઉસાહેબ પવાર જે તાત્યા ટોપેના ખૂબ જ નજીકના વિશ્વાસુ બાતમીદાર ગણપતરાવના સંપર્કમાં હતા. ભાઉસાહેબ પવારનો નાયકડાઓના સરદાર રૂપા નાયક અને કેવળ નાયક ઉપર પ્રભાવ હતો. આથી ગણપતરાવની મારફતે નાયકડાઓને અંગ્રેજો સામે યુદ્ધ કરવા તૈયાર કર્યાં. જેથી તાત્યા ટોપેના આગમન પહેલાં પંચમહાલ અને રેવાકાંઠામાં તાત્યાના લશ્કરને કોઈ મુશ્કેલી ન પડે. ૨૮ જુન, ૧૮૫૮ના રોજ તાત્યા ટોપેના, લશ્કર અને અંગ્રેજ સેના વચ્ચે ગ્વાલિયરમાં યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધમાં તાત્યાની હાર થઈ, આથી એમણે ઝડપથી નિર્ણય કરી લીધો કે હવે પછી ક્યાં જવું, જ્યાં તેને મદદ મળી રહે જેથી તે અંગ્રેજ સેનાનો ફરીથી મુકાબલો કરી શકે. ગ્વાલિયરની હાર પછી તાત્યાએ રાજસ્થાન તરફ નજર દોડાવી, પરંતુ તેને તે અનુકૂળ ન લાગ્યું. આ પછી તેમણે મહારાષ્ટ્ર તરફ વિચાર્યું પણ તે અનુકૂળ ન લાગ્યું, કારણ અંતર ઘણું દુર હતું અને અંગ્રેજ સેના પીછો કરી રહી હતી. આથી તેની નજર ગુજરાત અને વડોદરા પર ઠરી, કારણ વડોદરા એ ગાયકવાડનું રાજ્ય હતું. ગાયકવાડ રાજવીઘરાના સાથે પેશવા ભોસલે, ગ્વાલિયર, સતારા વગેરે રાજવી કુટુંબો સાથે કૌટુંબિક અને પારિવારિક સંબંધો હતા. વળી વડોદરાના મહારાજાસિવાય પેશવાના માણસો સાથે સંપર્કમાં પણ હતા. બાપુ ગાયકવાડ, દાદાસાહેબ ગાયકવાડ (મહારાજાના મોટા ભાઈ) રાજા ભોસલે, જેવા અનેક તેમજ ન્યાલયંદ ઝવેરી જેવા અનેક વેપારીઓ પણ અંગ્રેજ સરકાર સામેનાં જુદાં જુદાં ષડયંત્રોમાં સામેલ હતાં. ફક્ત અનુકૂળ સમયની રાહ જોતા. જેથી વખત આવે અંગ્રેજ સરકારને ઉથલાવી શકાય. આ બધાં પાસાંઓનો વિચાર કરી તાત્યાએ ગ્વાલિયરથી વડોદરા તરફ જવાનું નક્કી કર્યું અને તેને મદદ કરવા માટે તાત્યાના વિશ્વાસુ બાતમીદાર ગણપતરાવ ભાઉસાહેબ પવારની મદદથી પંચમહાલ અને રેવાકાંઠામાં તાત્યાના આગમન પહેલાં તખતો ગોઠવાઈ ગયો હતો. બરાબર એક મહિના પછી એટલે ૨૯મી નવેમ્બર, ૧૮૫૮નાં રોજ તાત્યા ટોપેનું છોટાઉદેપુરમાં આગમન થયું. જ્યાંથી તે આગળ વધી વડોદરા જવા માગતો હતો.

વડોદરાના મહારાજા ખંડેરાવ ગાયકવાડનું સંપૂર્ણ ધ્યાન નાયકડાનો બળવો દબાવવામાં હતું. અને તે દ્વારા શાંતિ સ્થાપી અંગ્રેજ સરકારને મદદ કરવાનું હતું. વડોદરા રાજ્યે પોતાનાં બધાં જ સાધનો કામે લગાડ્યાં હતાં. વાહનવ્યવહાર માટે અશ્વો, ઊંટો અને સાથે ગાડાઓ, માણસો, પૈસા તથા માલસામાન રાખવા માટેની

જગ્યાઓ આ બધામાં સૌથી વધારે મહત્વની અને અગત્યની વસ્તુ એટલે કે લડાઈમાં વ્યૂહ ઘડવા માટે દુશ્મનની ચાલ જાણવી જે ખુબ જ અગત્યની છે અને જરૂરી પણ છે. દુશ્મનની વ્યૂહરચના જાસુસી તંત્ર દ્વારા જાણી શકાય છે. આ માટે ગાયકવાડ સરકારે તે પ્રદેશના જાણકાર ભોમિયાઓ અને યુનંદા બાતમીદારોની પણ જાળ વિકસાવી હતી. જે લડાઈ જીતવા માટે સૌથી અગત્યની વસ્તુ છે. આ જવાબદારી ગાયકવાડ મહારાજાના ખુબ જ વિશ્વાસુ અને રેવાકાંઠાના પોલીટીકલ એજન્ટ માધવરાવ ખંડેરાવને સોંપવામાં આવી હતી. તેમની સાથે સંખેડાના વહીવટદાર હીરાલાલ દેસાઈ અને વડોદરા સરકારના કામદાર ભાઉ નાગોથાનેકરને રાખવામાં આવ્યા. તેઓએ લીધેલાં પગલાં અંગેનો રીપોર્ટ રેસિડન્સી તથા યુદ્ધમાં રહેલા લશ્કરના ઉપરી અધિકારીઓને પણ પહોંચાડવાનો હતો.

રેકર્ડ ઉપરથી જાણવા મળે છે કે નાયકડાઓએ સૌથી પહેલાં બળવાની શરૂઆત ૧૮૫૭ના ઓક્ટોબર મહિનામાં કરી તેમણે પ્રથમ ચાંપાનેર અને નારકોટાના વાંસના ખુબ જ ગાઢ જંગલોમાં શરૂઆત કરી અને તે ગોધરા સુધી વિસ્તરી, તેઓ લોકોને લૂંટી લેતા. ગામડાઓમાં જઈ ધાડ પાડતા અને ખેતરના ઊભા પાકને નુકસાન પહોંચાડતા. આ પ્રવૃત્તિથી ડરી ગામમાં વ્યાજખાઉનો ધંધો કરતા વાણીયાઓએ ઉચાળા ભરવા માંડ્યા. તેમની જગ્યાએ ગામનું રક્ષણ કરવા સૈન્ય આવ્યું. તેનો પુરવઠો જેમાં ખાદ્યસામગ્રીઓથી માંડી હથિયારો પણ ઊંટો ઉપર અને ગાડાં વાટે છેક જાંબુઘોડાથી લાવવામાં આવતો હતો.

અંગ્રેજ લશ્કરની સરદારી કર્નલ વેલ્સને સોંપવામાં આવી હતી. અંગ્રેજ લશ્કર અને નાયકડા વચ્ચે પહેલી અથડામણ હાથિયા પાલનપુર ગામ પાસે થઈ બે હજારથી વધારે નાયકડાઓ એકઠા થઈ ગયા. જંગલોમાંથી કીકિયારો અને વિચિત્ર અવાજો તેમજ તીરકામઠાથી સજ્જ નાયકડાઓએ કર્નલ વેલ્સ સાથે સામસામી યુદ્ધ કર્યું. પછી નાયકડાઓ પોતાની તાકાતમાં વધારો કરવા જંગલમાં ચાલ્યા ગયા. બીજે દિવસે એવા અહેવાલો મળ્યા કે નારકોટ જંગલમાં બીજા ચારસો લોકો ભેગા થયા છે. તેઓએ જંગલનાં ઝાડ કાપી શિવરાજ્યપુરથી જાંબુઘોડા વચ્ચેના રસ્તે લશ્કરને આગળ માર્ય કરવાનું લગભગ અશક્ય બનાવી દીધું. નાયકડાઓએ જંગલમાંથી પસાર થતા ઘાટો ઉપર પણ ચોકીઓ ગોઠવી દીધી. નાયકડાઓએ કર્નલ વેલ્સના લશ્કર ઉપર ધરોણા ગામ પાસે હુમલો કર્યો. પરંતુ આ સમયે કર્નલ વેલ્સ હાલોલમાં હતો. તે બીજી કુમક

મોકલી શકે તેવી પરિસ્થિતિ ન હતી, કારણ કે નાયકડાઓએ આડશો ઊભી કરી હતી. વળી જાંબુઘોડાથી હાલોલનો માર્ગ ગાઢ જંગલોમાંથી પસાર થતો હતો અને રસ્તાઓમાં ઘાટા આવતા હતા. કર્નલ વેલ્સની હાજરીમાં નાયકડાઓએ કર્નલ વેલ્સના કેમ્પ ઉપર હુમલો કર્યો. અંગ્રેજ કેપ્ટન ઘવાયો. ગામનાં ઘરોને સળગાવી દીધાં. દિવસે દિવસે નાયકડાઓનું જોર વધતું જતું હતું.

આથી કર્નલ વેલ્સને જુદાં જુદાં પગલાં વિચારવાની ફરજ પડી. આના ભાગરૂપે ડભોઇ અને સંખેડાના વહીવટદારોને સુચના આપી કે વડોદરાથી જતો પુરવઠો તાત્કાલિક બંધ કરાવો. કારણ કે નાયકડાઓ વડોદરાની સરહદમાં રહે છે. વળી નાયકડાઓ માટે તાત્કાલિક હાજરીપત્રક રાખવાનો હુકમ કર્યો. હાલોલ પરગણામાં રહેતા લોકોને હથિયાર રાખવાનાં લાઇસન્સ આપવાનું જણાવ્યું. આમ નાયકડા સામે લડવા તથા તેમને રોકવા જુદા જુદા હુકમો અંગ્રેજ સરકારે કર્યા, પણ આ બધાં અગમચેતીનાં પગલાંનો કોઈ જ અર્થ ન હતો. આ પગલાં યુદ્ધભૂમિમાં અંગ્રેજોને કોઈ કામ ન લાગ્યાં અને તેનાથી તેમનો હેતુ પણ ન સર્યો. નાયકડાઓ ગાઢ જંગલોમાં જતા રહ્યા અને ત્યાંથી અંગ્રેજો સામે ગેરીલાયુદ્ધ શરૂ કર્યું. તેઓ ગમે ત્યારે લશ્કરની ટુકડી ઉપર છાપો મારી પાછા જંગલમાં નાસી જતા. લશ્કરને પહોંચાડવામાં આવતો પુરવઠો કાપી નાખતા. પુરવઠામાં આવતા અનાજને લૂંટી જતા કે હથિયારો ઉઠાવી જતા અને આમ લશ્કર સરસામાન વગર હેરાનપરેશાન થઈ જતું હતું.

કર્નલ વેલ્સે જંગલને જોડતા સરહદી રસ્તાઓ ઉપર નાકાબંધી કરી તેમનો પીછો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ જંગલના ભોમિયા એવા નાયકડા ટૂંકી પગદંડીનો ઉપયોગ કરી પલાયન થઈ જતા. નવેમ્બર મહિનામાં નાયકડાઓએ અંગ્રેજોનું નાક કાપ્યું. તેમની હાજરીમાં જ નાયકડાઓએ બે ગામો ઉપર ઓચિંતો હુમલો કરી બે ગામોને ભસ્મીભૂત કરી નાખ્યા. લોકોમાં અને ખાસ કરીને ભોમીયાઓમાં અને વળાવિયાઓ ડરના માર્યા કામ કરવાની ના પાડવા લાગ્યાં. અંગ્રેજ લશ્કર બંદુકો અને તોપોથી સજ્જ હતું. પરંતુ અચાનક નાયકડાનું તીરકામઠાઓથી સજ્જ ચિચિયારો પાડતું અને વિચિત્ર અવાજો કરતું પવનની ગતિએ આવતું ઘેરી પાછું. ડુંગરો ઉપરના ગાઢ જંગલોમાં અદ્રશ્ય થઈ જતું. આથી કોઈ ભરાયેલા અંગ્રેજ અમલદારોએ નાયકડાનાં બે ગામો સળગાવી મૂક્યાં, વડોદરાના મહારાજા ખંડેરાવ પરેશાન થઈ ગયા અને ડભોઇના વહીવટદારને હુકમ કર્યો કે તરત ગમે તેમ કરી માલુ ગામના નાયકડા બાપુ નાયકને પકડી હાજર કરો.

જાંબુઘોડાનાં તોફાનો પાછળ તેનો હાથ છે. વળી તેની તમામ માલમિલકત જપ્ત કરો, પણ આ બધું કરવાથી તો પરિણામ ઊલટું આવ્યું. તોફાનો ઓછાં થવાને બદલે વધી ગયાં. સંખેડાના વહીવટદારે એક સૂચન કર્યું કે, ભદરપુર, સંખેડા અને ઉદેપુરના દરેક ગામમાં આઉટપોસ્ટો ઊભી કરો. દરેક ગામમાં ૧૦ ચોકિયાતો રાખો. આ સૂચન માન્ય રાખવામાં આવ્યું અને દરેક વ્યુહાત્મક જગ્યા ઉપર આઉટપોસ્ટો ગોઠવવામાં આવી. આ દરમિયાન અંગ્રેજ લશ્કરની વધારે ટુકડી આવી. સંખેડાનો પોલીસફોર્સ સંખેડાના વહીવટદારને સોંપવામાં આવ્યો. વડોદરાના રાજાએ જાહેર કર્યું કે જે સિપાઈઓ પુરા ખંત, મહેનત અને વફાદારીથી ફરજ બજાવશે તેને યોગ્ય ઇનામ આપવામાં આવશે. જેતપુરના તાબાનાં ગામોમાં રાખેલ લશ્કર માટે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી કે દરેકને પાંચ દિવસનું રેશન આપવું. કારણ કે તેમને ગાઢ જંગલમાંથી જવાનું હોય છે. આ રીતે નાયકડાઓ સામે લડવાનો પ્લાન જાન્યુઆરી, ૧૮૫૯માં તૈયાર થયો. એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું કે લશ્કરને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી દેવું. દરેક ગ્રુપ જુદા જુદા રસ્તાથી નાયકડાઓ ઉપર હુમલો કરે. કેપ્ટન વિલ્સન અને બ્રુમવેલ જંગલમાં તેમને ઘેરી લે અને તેમને જંગલમાંથી બહાર આવવાની ફરજ પાડે. અંગ્રેજ લશ્કર અને ગાયકવાડનું લશ્કરે બધી તૈયારીઓ સાથે અને સંપૂર્ણ સાધન સરંજામ સાથે હુમલો કર્યો. પરંતુ નાયકડા તેમના કરતા વધારે ચાલાક નીકળ્યા. અંગ્રેજ સરકારની જેમ તેમને પણ તેમના બાતમીદારો તરફથી અંગ્રેજ લશ્કર અને ગાયકવાડના લશ્કરની હિલચાલની જાણ પહેલેથી થતી હતી, તેથી અંગ્રેજ અને ગાયકવાડ લશ્કર જંગલમાં પ્રવેશી તેમની ઉપર હુમલો કરે તે પહેલા તેઓ તે જગ્યા ખાલી કરી પલાયન થઈ ગયા હતાં. બીજી અંગ્રેજ લશ્કરની ટુકડીએ શિવરાજપુરના જંગલમાં નાયકડાઓને ભેટો થઈ ગયો. ખૂનખાર યુદ્ધ થયું જેમાં અંગ્રેજ લશ્કરનો એક કેપ્ટન ઘાયલ થયો અને ઘણા લશ્કરના સિપાઈઓ જખમી થયા અને મરાયા. નાયકડાઓનો સફાયો કરતો કે તેમને જેર કરવા એ લોઢાના ચણા જેવું હતું.

જ્યારે અંગ્રેજ સરકારની કોઈ પણ કરી ફાવી નહિ, નાયકડાઓને જેર કરવાના બધા જ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. દિવસે દિવસે નાયકડાઓની ગામડાઓમાં ધાક વધવા લાગી ત્યારે અંગ્રેજ સરકારને લાગ્યું કે લશ્કરના બળથી તેમનું મોત નહીં કરી શકાય, ત્યારે તેમણે કુટનીતિની ચાલ અજમાવવાની શરૂ કરી. ભાગલા પાડો અને જીતો એ નીતિ અહીંયાં પણ અજમાવી. કર્નલ વેલ્સે ગોરજ ગામના નાયકડાઓની મિટિંગ

બોલાવી. નાયકડાઓની એકતામાં ભાગલા પાડવાની શરૂઆત કરી. નાયક ભાઉસિંહજી ભાલુ જે મલુ ગામનો મુખીયો હતો. તેને પોતાની તરફેણમાં લાવવા પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. કર્નલ વેલ્સે નાયકડાઓને સમજાવ્યા કે તમે અમને સહકાર આપો. તમને બધા જ પ્રકારનું રક્ષણ પૂરું પાડીશું. તમારે અમારાથી ડર રાખવાની જરૂર નથી. આ જ પ્રમાણે સાગવાડ અને વપ્રેસીના નાયકડાઓને પોતાની તરફેણમાં કર્યા. અંગ્રેજોને વફાદાર રહેશો તો અંગ્રેજ સરકાર તમને પુરતું વેતન આપશે અને રોજ રોજના સંઘર્ષનો અંત આવશે. અંગ્રેજોની આ કુટનીતિની ચાલ જુદા જુદા કબીલાના મુખીયાઓએ રૂપા નાયક માની ગયો અને ૧૦મી માર્ચ, ૧૮૫૭નાં રોજ તેણે અંગ્રેજો સાથે સંધિ સ્વીકારી પોતાનાં હથિયારો મૂકી દીધાં. આ પછી ભીમા નાયકે પોતાના સાથીઓ કે જે તેની સાથે આ બળવાના સુત્રધાર હતા તેવા ભીમા નાયક અને કેવળ નાયકને સાપુતારા જઈને સમજાવી આવ્યો. તેઓએ પણ સમાધાન કરી લીધું. અંગ્રેજોએ કુટનીતિથી નાયકડાઓનો બળવો સમાપ્ત કર્યો.

આ નાયક આગ્રણીઓને બ્રિટીશરોએ પકડ્યા. પછી તેઓ સામે જે કેસ અંગ્રેજોએ ૧૭ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૬૮માં મુંબઈ રાજ્યના ગવર્નરના એજન્ટ ડબલ્યુ. એચ. પ્રોપર્ટ પાસે જાંબુઘોડામાં જ ખાસ અદાલત સ્થાપી ચલાવ્યો. તેમાં તેઓએ જણાવ્યું હતું કે, આ નાયક કોમના અગ્રણીઓએ વડોદરાના ગાયકવાડના અડીકારીયો સાથે પણ વાટા ગાટો યોજી હતી, જેમાં તેઓને સફળતા મળી ન હતી કારણ કે, તે સમયે સ્વતંત્રતા સંગ્રામને વડોદરામાંથી જ જરૂરી સહકાર પ્રાપ્ત થયો નહતો.

નાયક કોમના આ બળવાને કારણે કે તેઓની સ્વતંત્રતાની ઝુંબેશના કારણે ૧૮૩૮થી ૧૯૧૭ સુધી જાંબુઘોડા સ્ટેટનો નો વહીવટ અંગ્રેજ સરકારે પોતાના હસ્તક લઈ સ્ટેટ પર જપ્તી મૂકી હતી. જે નેવું વર્ષ સુધી રહી હતી અને આ નેવું વર્ષ સુધી અહીં નો વહીવટ અંગ્રેજોએ સંભાળ્યો હતો. જાંબુઘોડાનો હાલનો કિલ્લો ૧૮૩૭માં પ્રકાશિત પંચમહાલ જીલ્લા ના ગેજેટમાં ૭૮૩ના પાના ઉપર જણાવેલ છે. રૂપા નાયકના વંશજો- 'ગુલાબ નાયક', 'ઝીંગો નાયક' વગેરેએ ડાંડિયાપુરા ગામ ખાલી કરી ડુંગર ઉપરના પોયલી ગામમાં વસવાટ કરેલ છે. ઝીંગા નાયકને છ-એક છોકરીઓ હતી. નામે ભટલી, ચાંદલી, ગુસ્તી, દુલી, દેવલી વગેરે હતી. જેનો વસ્તાર આજે ચાલવડ, ઝબાણ, નિઝરણ-ફળિયા, ડૂમા વગેરે ગામો છે. જેમાં આજે પોયલીનો રૂપા નાયકનો વારસદાર ભાવસિંહ નાયક ત્યાનો સરપંચ બન્યો હતો. આજે વડેખ જે જોરિયા પરમેશ્વરનું ગામ હતું તે ત્યાં ડાંડિયાપુર જે રૂપા નાયકનું ગામ હતું તેને નાયક કોમ શ્રાપિત ગામ માને છે, ત્યાં

એકપણ નાયકનું ઘર કે વસ્તી નથી. જોરિયા પરમેશ્વરનો વંશજ રામજી નાયક તથા તેનો વંશજ બિજલ હયાત નથી, પરંતુ તેના કુટુંબીજનો ધનપુરી ગામમાં વસે છે. ડાંડિયાપુરના રૂપસિંહ નાયક તથા ચારને ઈ.પી.કોડની કલમ ૧૨૧ બ્રિટીશ તાજ સામે યુદ્ધ છેડવા બદલ તથા કલમ ૧૨૫ તાજના મિત્ર રાજ્યો દેવગઢબારિયા, છોટાઉદેપુર, જાંબુઘોડા વગેરે સામે યુદ્ધ છેડવા બદલ તથા કલમ-૧૨૬ મુજબ કાનૂની કાર્યવાહી કરી ૧૬ એપ્રિલ, ૧૮૬૮ના રોજ ફાંસી આપવામ આવી તથા અન્ય કેટલાકને પણ ભારે સજાઓ કરવામાં આવી.

અન્ય ચારને ઈ.પી. કોડની કલમ ૧૨૧ બ્રિટીશ તાજ સામે યુદ્ધ છેડવા બદલ તથા કલમ ૧૨૫ તાજના મિત્ર રાજ્યો દેવગઢબારિયા, છોટાઉદેપુર, જાંબુઘોડા વગેરે સામે યુદ્ધ છેડવા બદલ તથા કલમ-૧૨૬ મુજબ કાનૂની કાર્યવાહી કરી ૧૬ એપ્રિલ, ૧૮૬૮ના રોજ ફાંસી આપવામ આવી તથા અન્ય કેટલાકને પણ ભારે સજાઓ કરવામાં આવી.

રૂપસિંગ નાયક અને અન્યને થયેલ સજા પછી આ નાયક કોમ ફરી સંગઠિત થાય તેની ધાકને લીધે આ સમગ્ર કોમને જાંબુઘોડા તથા આજુબાજુના વિસ્તારમાંથી મોટે પાયે હિજરત કરાવડાવી તેમણે ચગદી નાખવામાં આવી. જાંબુઘોડા સ્ટેટ પરથી ૯૦ વર્ષની જપ્તી ઉઠતાં આ સ્ટેટનો વહીવટ હાલના રાજવીના પરદાદા ગંભીરસિંહજીને સોંપવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ તેમના અવસાન બાદ તેમના પુત્ર રણજીતસિંહજી ગાદીએ આવતા તેઓએ જાંબુઘોડા સ્ટેટમાં અનેક કાયદાઓ અમલી કરી ફરજિયાત મુક્ત શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરી હતી. સાથે સાથે આદિવાસીઓની જમીન જાગીર પણ સ્ટેટની મંજૂરી વગર કોઈ ખરીદ, વેચાણ કરી શકતું ન હતું.

આદિવાસીઓમાં સૌથી વધુ જો કોઈ કોમને સહન કરવાનું આજે પણ છે તો તે કોમ નાયકની છે. કેળવણી ક્ષેત્રે અત્યંત પછાત હોવાથી તે સંગઠિત નથી અને જૂના રિવાજો તથા વ્યસનોમાં તેમની આવક તેઓ ગુમાવે છે. નાયક કોમની સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતાં વધુ હોશિયાર અને વહીવટ ક્ષેત્રે નિપૂણ હોવાથી ઘરનો મોટાભાગનો કારભાર તેઓ સંભાળે છે. આનાયક કોમનું સંશોધન કે કે તેઓ ક્યાંથી આ વિસ્તારમાં આવ્યા અને સ્થાઈ થયા તે કહેવું ખુબજ જરૂરી છે. તેમની ભાષામાં મરાઠી ભાષાની છાટ છે.

વી. રાઘવૈયાહ નામના એક લેખકે 'દ્રાયબલ રિવોલ્ટ ઇન ઇન્ડિયા' નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. જેના ૧૦મા પ્રકરણમાં ગુજરાતના નાયકો માટે જેકોઈ જાણકારી પ્રાપ્ત થઈ છે તેમાંથી ઠીકઠીક કહી શકાય તેવું આલેખન તેમણે કર્યું છે. જેમાં આનાયકોએ જ તેમની સ્વતંત્રતાના અભિગમોને ભીલોમાં પણ પુરાવ્યો હોવાનું જણાવાયું છે. આ નાયકોએ

૧૮૫૪માં માથું ઉચક્યા પછી ૧૮૫૮માં ભાવસાહેબ પવાર નામના મરાઠા સરદારના સાથથી હથિયારો ઉઠાવી જાંબુઘોડા તથા આજુબાજુના અનેક થાણાઓમાં લુંટફાટ આદરી હતી. એટલું જ નહીં પરંતુ ઈંગ્લીશ કેપ્ટન બટ્સના હાથની આઠમી રેજીમેન્ટના નંબર એકની ટુકડી ઉપર હુમલો કર્યો હતો અને ત્રણ ચાર દિવસ લડાઈ પછી નાયકોને ભારે નુકશાન થતાં તેઓએ પીછે હઠ કરી હતી, નાયક લોકોની ઈચ્છા પોતાનું આગવું રાજ્ય સ્થાપવાની હતી, પરંતુ તેમાં તેઓને સફળતા મળી નહતી અને તેઓએ આ લડાઈઓમાં ભારે ખુમારી વેઠવી પડી હતી.

નાયક લોકોની મૂળ વસ્તી જાંબુઘોડા, સાગટાળા, સંખેડા તથા હાલોલ તાલુકાના ગામોમાં જ જે-તે સમયે સ્થિર થયેલી હતી. જ્યાંથી તેઓ આજે વેર વિખેર થઈ એકલા, અટુલા, નોંધારા બની રક્ષણ અને સંગઠન વગરના થઈ સાબરકાંઠા-બનાસકાંઠા સહિતના અન્ય સ્થળોએ ભાગે ખેતી કરવા તથા મજૂરી કરવા જાય છે. લગભગ દોઢસો-બસો વર્ષ પહેલાં આ નાયકો પર આધિપત્ય જમાવવાની કામગીરીરૂપે બલ્કે તેમનાથી રક્ષણ મેળવવા માટે અને તેઓના હુમલાથી બચવા માટે જાંબુઘોડામાં બ્રિટીશ સ્થાપત્ય મુજબનો અતિની વિવિધ કચેરીઓ પણ ત્યાં હતી. જેમાં પોલીસો તથા થાણેદારનું રહેઠાણ પણ હતું. અતિ મજબૂત જેલ પણ હતી. જે બધું જ આજે અત્રે ભંગાર અવસ્થામાં જોવા મળે છે. નાયક લોકો કેટલા શક્તિશાળી હતા તે જો જોવા જોઈએ તો તેમની પ્રવૃત્તિઓ સામે બ્રિટીશ શાસનનું અને દેશી રજવાડાઓના બનેલા સચુંકત લશ્કરોએ લશ્કરી કાર્યવાહી આરંભી હતી. જેમાં કેપ્ટન બાર્ટનના નેતૃત્વમાં આરબસેના, ગાયકવાડનું સહાયક લશ્કર, ભીલ કોર્પ્સ સાથેના લશ્કરે તેમના પર હુમલો કરતાં અગિયાર જેટલા નાયક યોદ્ધાઓ વીરગતિને પામ્યા હતા અને ૫૮ જેટલાઓને પકડવામાં આવ્યા હતા. જેઓને સજા કરવામાં આવી હતી અને ફાંસી પણ આપી હતી. આ વીરત્વસભર સ્વતંત્રતાપ્રેમી નાયક કોમને તેમના જુના રીત-રિવાજો, વ્યસનોમાંથી મુક્તિ અપાવી તેને આજના સમાજ જોડે શિક્ષણ આપી જો જોડે તો એક ઉત્તમ કર્તવ્ય ગણાશે.

જાંબુઘોડા સ્ટેટના વહીવટ સમયે અત્રેથી આ કિલ્લામાંથી તેઓ રાજ્યનો વહીવટ ચલાવતા હતા અને આ કિલ્લામાં રેવન્યુ, પોલીસ, ન્યાયાલય, જંગલ ખાતાના અમલદારોની વગેરેની વિવિધ કચેરીઓ પણ ત્યાં હતી. જેમાં પોલીસો તથા થાણેદારોનું રહેઠાણ પણ હતું. અતિ મજબૂત જેલ પણ હતી. જે બધું જ આજે અત્રે ભંગાર અવસ્થામાં જોવા મળે છે. નાયક લોકો કેટલા શક્તિશાળી હતા તે જો જોવા જોઈએ તો તેમની પ્રવૃત્તિઓ સામે બ્રિટીશ શાસનનું અને દેશી રજવાડાઓના બનેલા સચુંકત લશ્કરોએ

લશ્કરી કાર્યવાહી આરંભી હતી. જેમાં કેપ્ટન બાર્ટનના નેતૃત્વમાં આરબસેના, ગાયકવાડનું સહાયક લશ્કર, ભીલ કોઅર્સ સાથેના લશ્કરે તેમના પર હુમલો કરતાં અગિયાર જેટલા નાયક યોદ્ધાઓ વીરગતિને પામ્યા હતા અને ૫૮ જેટલાઓને પકડવામાં આવ્યા હતા. જેઓને સજા કરવામાં આવી હતી અને ફાંસી પણ આપી હતી.

સંદર્ભસૂચિ :

૧. દશોરા, કામિની બી., આદિવાસી સમાજનું સમાજશાસ્ત્ર, ગોવિંદ ગુરુ પ્રકાશન, ગોધરા, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૧૯-૨૦
૨. તડવી, શંકરભાઈ સોમાભાઈ, ગુજરાતની આદિવાસી સંસ્કૃતિ, પેજ નં - ૧૨-૧૩
૩. રાઠવા, ભાવસિંહ, પુરુષાર્થી પંચમહાલ, "બ્રિટીશરો સામે ખૂંખાર જંગ ખેલનારા નાયકો" (કિશોર જાની, પીઠ પત્રકાર-જાંબુઘોડા), પેજ નં - ૨૦-૨૧
૪. ભટ્ટ, આશુતોષ, ૧૮૫૭ ક્રાંતિમાં ગુજરાત, ઈમેજ પબ્લિકેશન્સ પ્રા.લિ., અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૭
૫. વાઘેલા, અરુણ, વિસરાયેલા શહીદો, પંચમહાલના નાયક આદિવાસીઓનો આઝાદીનો જંગ, સ્વ-પ્રકાશિત, અમદાવાદ, ૨૦૧૫
૬. દોશી, ટીના, આદિવાસી આંદોલનો : ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૧૧